ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

К. Утенкова, к. е. н.

ORCID ID: 0000-0001-9097-5431

Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва

<https://doi.org/10.31734/economics2019.26.029>

Утенкова К. Теоретичні засади формування системи економічної безпеки аграрного сектору

Досліджено економічну безпеку аграрного сектору з точки зору системного підходу. Автор розглядає систему економічної безпеки з позиції сукупності структурних елементів. Метою було комплексне дослідження економічної безпеки аграрного сектору як системи, визначення її основних структурних елементів, обґрунтування їхнього місця і ролі. Завдання: сформувати модель системи економічної безпеки з позиції сукупності структурних елементів. Методи дослідження: діалектичний метод пізнання економічних явищ, принципи економічної теорії щодо економічної безпеки; методи теоретичного узагальнення та порівняння, які використовували у процесі опрацювання літературних джерел та вивчення поставлених питань; моделювання – для формування моделі системи економічної безпеки.

Досліджено зміст терміна «система економічної безпеки», обґрунтовано доцільність застосування системного підходу до трактування сутності економічної безпеки аграрного сектору. Аналіз поглядів науковців на тлумачення сутності наукової категорії «система економічної безпеки» дав змогу виділити шість концептуальних підходів. Обґрунтовано, що систему економічної безпеки необхідно розглядати з позиції сукупності структурних елементів. Досліджено сутність окремих структурних елементів системи економічної безпеки. Вивчено сукупність поглядів учених щодо складу цих структурних елементів, за результатами чого виділено шістьнадцять елементів.

З'ясовано сутність цих елементів, з точки зору окремих науковців, а також подано власне бачення досліджуваних категорій (об'єкт, суб'єкт, інструменти). За результатами дослідження сформовано модель системи економічної безпеки з позиції сукупності структурних елементів, до якої увійшли такі елементи: суб'єкт, об'єкт, інструменти, принципи, цілі, завдання і механізм економічної безпеки.

Ключові слова: економічна безпека, підприємства, аграрний сектор, система, суб'єкт, об'єкт, інструменти, принципи, цілі, завдання, механізм.

Utenkova K. Theoretical principles of the formation of the economic security system in the agrarian sector

The article is devoted to the research of the economic security of the agricultural sector from the point of view of the systematic approach. The author considers the economic security system from point of view of a set of structural elements. The aim of the article is a complex study of the economic security of the agricultural sector as a system, as well as the identification of its basic structural elements, grounding their place and role. The task is to form a model of the economic security system from the point of view a set of structural elements.

Research methods: dialectical method of knowledge of economic phenomena, principles of economic theory regarding economic security; methods of theoretical generalization and comparison were used in the process of studying literary sources and the questions raised; modelling – in the formation of the model of the economic security system, etc.

The meaning of the term "economic security system" is investigated, the expediency of applying a systematic approach to the interpretation of the essence of economic security of the agricultural sector is substantiated. The analysis of the views of scientists on the interpretation of the essence of the scientific category "economic security system" has allowed to distinguish six conceptual approaches.

It is substantiated that the economic security system must be considered from the point of view of a set of structural elements. The essence of individual structural elements of the economic security system is investigated. The set of scientists' views on the composition of these structural elements is studied, resulting in singling out sixteen elements.

The essence of these elements has been clarified from the point of view of individual scientists, and the author's vision of the categories (object, subject, tools) has been presented. According to the results of the study, the model of the economic security system is formed from the viewpoint of a set of structural elements, which included the following elements: subject, object, tools, principles, goals, tasks and mechanism of economic security.

Key words: economic security, enterprises, agrarian sector, system, subject, object, tools, principles, goals, tasks, mechanism.

Постановка проблеми. Сьогодні проблеми економічної безпеки України загалом та аграрного сектору її економіки зокрема є настільки серйоз-

ними і складними, що існує гостра потреба у глибших дослідженнях не лише сутності категорії «економічна безпека», а й системи економічної

безпеки з метою досягнення суттєвіших загально-теоретичних результатів і практичних рекомендацій.

Дослідження низки вчених різних сфер і напрямів наукової думки допомогли узагальнити основні переваги та можливості практичного розповсюдження теорії «системного підходу». Основні з них такі:

- системний підхід дає змогу встановити найбільш цінні структурні та динамічні властивості об'єкта, що зумовлюють його цілісне функціонування;

- системний підхід породжує принципово новий спосіб проведення досліджень, який дає змогу максимально повно встановити типологію, структуру та логіку взаємозв'язків елементів об'єкта, що зумовлюють цілісність його функціонування [10, с. 42–43].

Системотворенню в економічній безпекології додають труднощів протилежність різних тлумачень сутності наукової категорії «система економічної безпеки підприємства» та нечіткі визначення, що стримує розвиток окресленого напряму досліджень [7, с. 6].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У науковій літературі та в практичній діяльності склалися різні підходи до трактування сутності системи забезпечення економічної безпеки. Не викликає сумніву той факт, що з позиції системного підходу економічна безпека є досить складною структурою, яку можна досліджувати як по горизонталі, наприклад, у розрізі її функціональних складових, так і по вертикалі (глобальна, міжнародна, національна безпека, безпека суб'єктів підприємництва та громадян).

Економічна безпека як система певною мірою досліджена у працях таких учених, як О. С. Власюк [1], М. В. Дишкант [2], В. В. Тищенко [14], М. І. Камлик [6], О. В. Локотецька [9], Б. С. Дуб [3], Ю. Л. Степанова [12], З. Б. Живко [4], Т. М. Іванюта [5], І. В. Троц [15], М. І. Копитко [8], О. В. Тимошенко [13] та ін.

Аналіз наукового доробку, присвяченого цій проблематиці, дав змогу згрупувати сукупність поглядів різних авторів щодо тлумачення сутності наукової категорії «система економічної безпеки» (СЕБ) і виділити шість концептуальних підходів, а саме: 1) СЕБ – сукупність заходів; 2) СЕБ – сукупність взаємопов'язаних елементів зовнішньої та внутрішньої безпеки; 3) СЕБ – сукупність структурних елементів; 4) СЕБ – сукупність суб'єктів; 5) СЕБ – сукупність поглядів, ідей, цільових установок; 6) СЕБ – сукупність заходів і засобів.

При цьому слід звернути увагу, що численнішими є прихильники перших трьох підходів. На нашу думку, повніше відповідає дійсності третій концептуальний підхід, який тлумачить систему економічної безпеки з позиції сукупності структурних елементів.

Постановка завдання. Нашим завданням було комплексне дослідження економічної безпеки аграрного сектору як системи, а також визначення її основних структурних елементів, обґрунтування їхнього місця і ролі.

Виклад основного матеріалу. У цьому контексті важливим, з нашої точки зору, є дослідження сутності окремих структурних елементів системи економічної безпеки. Щодо їхнього переліку існує також певна неоднозначність (табл. 1). Сукупність поглядів учених щодо, так би мовити, набору цих структурних елементів потребувала прискіпливого аналізу.

Характеристику структурних елементів системи економічної безпеки розпочнемо з об'єктів, які є ключовою складовою. На законодавчому рівні визначено об'єкти національної безпеки (ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки України») [11]: 1) *людина і громадянин* – їхні конституційні права і свободи; 2) *суспільство* – його духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне і навколишнє природне середовище і природні ресурси; 3) *держава* – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Сучасні наукові дослідження також формують власне уявлення окремих науковців щодо елементів системи економічної безпеки (див. табл. 1).

До об'єктів економічної безпеки України належать, на думку О. С. Власюка [1], не лише держава, її економічна система та всі природні багатства, а й суспільство з його інститутами, установами, філіалами, а також кожна окрема особа.

Основними об'єктами в системі економічної безпеки можуть бути завдання, які можуть виражатися через комплекси задач, економічні показники, процеси, зазначає В. В. Тищенко [14].

Об'єктом системи економічної безпеки підприємства загалом, з точки зору Б. С. Дуба, є стійкий економічний стан підприємства нині та в майбутньому. Усе, на що спрямовуються зусилля з гарантування економічної безпеки, є об'єктом захисту, керованою підсистемою. Об'єкти конкре-

тизуються за видами ресурсів (фінансові, організаційні, кадрові, управлінські, інтелектуальні, комунікаційні, інформаційні, матеріальні (товари, майно, техніка) і технологічні), видами діяльності та показниками, які заплановано підвищити для

убезпечення підприємства (наприклад, фінансово-економічні, виробничі тощо) [3].

Об'єкти системи економічної безпеки, на думку Ю. Л. Степанової, – це ті сфери діяльності підприємства, які потребують захисту [12].

Таблиця 1

**Сукупність структурних елементів системи економічної безпеки
з позиції різних авторів**

Елемент системи економічної безпеки	О.С. Власюк [1]	М.В. Дишкант [2]	В.В. Тищенко [14]	М.І. Камлик [6]	О.В. Локотецька [9]	Б.С. Дуб [3]	Ю.Л. Степанова [12]	З.Б. Живко [4]	Т.М. Іванюта та ін.[5]	І.В. Троц [15]	М.І. Копитко [8]	О. В. Тимошенко [13]
Суб'єкт	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+
Об'єкт	+	+	+	+	+	+	+	+	+		+	+
Механізм захисту від загроз				+		+	+		+		+	+
Національні економічні інтереси												+
Ціль/мета		+	+						+	+	+	
Принципи		+	+	+	+			+	+	+	+	
Функції			+						+	+		
Ресурси			+									
Функціональні складові						+		+		+	+	
Завдання		+								+		
Стратегія і тактика	+	+							+			
Загрози	+						+					
Збитки	+											
Заходи				+							+	
Інструменти /засоби			+		+			+			+	
Конкурентна розвідка, контррозвідка								+				

Об'єктом системи загалом виступає стабільний економічний стан суб'єкта підприємницької діяльності у поточному і перспективному періоді. Об'єктами захисту, наприклад, є: фінансові ресурси, матеріальні ресурси, інформаційні ресурси, кадрові ресурси [2].

Отож, об'єктами економічної безпеки є все, що потребує захисту з боку суб'єкта забезпечення безпеки, тобто те, що потенційно може перебувати у небезпеці.

Щодо визначення суб'єктів економічної безпеки необхідно спочатку звернутися до норм чинного законодавства. На законодавчому рівні визначено такі суб'єкти національної безпеки (ст. 4 Закону України «Про основи національної

безпеки України») [11]: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; міністерства та інші центральні органи виконавчої влади; Національний банк України; суди загальної юрисдикції; прокуратура України; Національне антикорупційне бюро України; місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування; Збройні Сили України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України та інші військові формування, утворені відповідно до законів України; органи і підрозділи цивільного захисту; громадяни України, об'єднання громадян.

Як зазначає Ю. Л. Степанова, суб'єктами системи економічної безпеки є персонал відповідної кваліфікації, який розробляє й реалізує рішення щодо забезпечення економічної безпеки підприємства. Суб'єкти відповідають за проведення моніторингу загроз і механізмів захисту від їхньої реалізації, за оцінювання загроз та встановлення цільового стану діяльності підприємства, який відповідатиме стану економічної безпеки останнього [12].

Поширеною є думка щодо необхідності поділу суб'єктів за такими групами: а) зовнішні суб'єкти (органи законодавчої, виконавчої та судової влади); б) внутрішні суб'єкти (працівники власної служби безпеки підприємства; запрошені працівники зі спеціалізованих фірм, що надають послуги із захисту діяльності підприємства).

Науковець Б. С. Дуб структурує групу зовнішніх суб'єктів і зазначає, що до них належать: 1) недержавні організації (детективні агентства, охоронні служби, служби безпеки, пожежна служба; кадрові, консалтингові, страхові, аудиторські фірми, банківські установи тощо); 2) державні структури (державна служба охорони, правоохоронні органи, органи державного управ-

ління); 3) окремі органи, відомства, науково-освітні заклади [3].

Враховуючи зазначене, ми сформуваємо власне бачення сутності категорії «суб'єкти економічної безпеки». Суб'єкти економічної безпеки – це юридичні та фізичні особи, державні органи, які прямо забезпечують економічну безпеку чи опосередковано через свою діяльність впливають на неї.

При цьому треба розуміти, що механізм сучасної держави дає змогу виділити такі типові державні органи: глава держави (президент); органи законодавчої влади (парламент); органи виконавчої влади (уряд, міністерства, відомства, органи державного управління на місцях); органи судової влади (судова система країни); силові органи (поліція, органи державної безпеки, прокуратура, збройні сили тощо).

Не менш важливою складовою системи економічної безпеки, на нашу думку, є її принципи. Дослідження принципів економічної безпеки підприємства – основа формування і забезпечення системи економічної безпеки підприємства, яка спроможна протидіяти існуючим загрозам і забезпечити стабільну роботу й розвиток підприємства [14].

Таблиця 2

Принципи системи економічної безпеки аграрного сектору

Принцип	Сутність принципу
Законність	З одного боку, при формуванні системи економічної безпеки мають бути використані лише дозволені законом методи, прийоми, способи, тобто верховенство закону, а з іншого – норми чинного законодавства мають забезпечувати належний рівень економічної безпеки аграрного сектору.
Економічна доцільність	Витрати на створення системи економічної безпеки аграрного сектору мають бути порівнянними з очікуваними вигодами від її функціонування.
Безперервність	Функціонування системи економічної безпеки аграрного сектору повинно мати перманентний характер, тобто система постійно виявляє загрози і небезпеки, реагує на них, попереджає ризик виникнення нових і таке інше.
Координація	Організація взаємодії на усіх рівнях системи економічної безпеки аграрного сектору, узгодженість дій, підпорядкованість єдиній меті і підконтрольність підсистем вищому керівництву системи.
Професіоналізм	Залучення висококваліфікованих фахівців, котрі володіють необхідними знаннями і навичками, у т.ч. передовими сучасними досягненнями у цій сфері.
Поєднання превентивних і реактивних заходів	Система економічної безпеки аграрного сектору має бути спроможна нейтралізувати існуючі загрози чи небезпеки, а також виявити потенційні загрози та здійснити їхню профілактику.
Адаптивність	Система економічної безпеки та її елементи мають бути спроможні адаптуватися до змін чинників зовнішнього та внутрішнього середовища, пристосовуватися до різних сценаріїв розвитку подій і реагувати на них.
Своєчасність і адекватність заходів	З одного боку, система економічної безпеки має забезпечити своєчасне запобігання впливу негативних чинників, вживання профілактичних заходів на тих етапах, коли загроза ще не виникла; з іншого – вжиті заходи мають бути адекватні (рівнозначні) тій загрозі чи небезпеці, що виникла або може виникнути.
Баланс економічних інтересів	Система економічної безпеки має бути сформована таким чином, щоб мати змогу враховувати інтереси усіх її суб'єктів, не надаючи переваги окремим з них.

*Джерело: напрацювання автора.

Принципи економічної безпеки, розкриті в працях вітчизняних і зарубіжних учених, можуть різнитися за своєю суттю й змістом. Зважаючи на зазначене, було досліджено поліфонію поглядів щодо принципів системи економічної безпеки, які викладено у наукових працях провідних учених. Це дало змогу сформулювати власне бачення принципів, що забезпечують ефективне формування та функціонування системи економічної безпеки аграрного сектору економіки України (див. табл. 2).

Крім означених елементів, науковці називають у складі елементів системи економічної безпеки національні економічні інтереси [13].

Ціль або мету системи економічної безпеки як елемента виділяють М. В. Дишкант, В. В. Тищенко, Т. М. Іванюта, І. В. Троц та ін. [2; 5; 14; 15]. «Цільова спрямованість має важливе значення для формування ефективної системи економічної безпеки, тому що вона виступає як регулюючий фактор діяльності і вказує її напрям» [14, с. 263].

Система економічної безпеки може і повинна мати свою мету: зокрема, виявлення і попередження небезпек та загроз, забезпечення стабільного та ефективного функціонування; забезпечення фінансової стійкості й економічної самостійності тощо. Такі цілі можуть бути короткостроковими і стратегічними, ситуативними і постійними, можуть бути встановлені на рівні держави, галузі, суб'єкта господарювання тощо.

Система економічної безпеки повинна виконувати певні функції, які у свою чергу можуть сприяти забезпеченню виконання основних завдань цієї системи [5; 14]. Дослідник В. В. Тищенко виділяє такі функції системи економічної безпеки: 1) визначення пріоритетних напрямів зміцнення економічної безпеки підприємства в основних сферах його життєдіяльності; 2) оцінка поточного стану економічної безпеки; 3) забезпечення умов для реалізації важливих економічних інтересів підприємства, вибір пріоритетів їх захисту; 4) здійснення усіх необхідних заходів зі забезпечення економічної безпеки підприємства; 5) контроль за станом і підтриманням у готовності сил і засобів забезпечення економічної безпеки підприємства та їхньої взаємодії.

Елементами системи економічної безпеки окремі автори [3; 4; 8; 15] безпідставно вважають функціональні складові економічної безпеки.

Так, В. В. Тищенко [14] серед елементів системи економічної безпеки виділяє ресурси, а саме: ресурс капіталу; ресурс персоналу; ресурс інформації і технологій; ресурс техніки та обладнання; ресурс прав.

Важливе місце у системі економічної безпеки, на думку низки науковців, посідає стратегія й тактика [1; 2; 5]. Зокрема, О. С. Власюк зазначає, що стратегія економічної безпеки країни повинна бути орієнтована передусім на підтримку достатнього рівня виробничого, науково-технічного потенціалу; недопущення зниження рівня життя населення до порогових, граничних значень, порушення яких спроможне викликати соціальну напруженість; упередження конфліктів між окремими верствами і групами населення, окремими націями і народностями [1].

Дослідники М. В. Дишкант та І. В. Троц [2; 15] наголошують на важливості завдань як елементів системи економічної безпеки. До завдань, які виконує система забезпечення безпеки, автори відносять: виявлення реальних і прогнозування потенційних небезпек та загроз; знаходження способів запобігання загрозам, послаблення або ліквідації наслідків їхньої дії; знаходження сил і засобів, необхідних для забезпечення безпеки підприємства; організація взаємодії з правоохоронними та контролюючими органами з метою запобігання та припинення правопорушень, спрямованих проти інтересів підприємства; створення власної служби безпеки підприємства, що відповідає виявленим небезпекам і загрозам тощо. Науковці З. Б. Живко, М. І. Копитко, О. В. Локотецька та В. В. Тищенко [4; 8; 9; 14] розглядають інструментарій як складову системи економічної безпеки.

Під інструментарієм системи економічної безпеки необхідно розуміти сукупність важелів і методів впливу на процес забезпечення системи економічної безпеки.

Окремі автори називають такі складові системи економічної безпеки, як загрози, збитки [1], конкурентна розвідка, контррозвідка [4] тощо. Система економічної безпеки не може існувати без механізму захисту від загроз [5; 6; 8; 12; 14].

Механізм економічної безпеки забезпечує ефективну взаємодію елементів системи економічної безпеки як між собою, а так і з навколишнім середовищем. Враховуючи розробки провідних учених та власне бачення досліджуваного питання, пропонуємо таку модель системи економічної безпеки (див. рис.). Рисунок наочно демонструє, що система економічної безпеки передбачає вплив суб'єктів економічної безпеки на об'єкти за допомогою сукупності важелів і методів, що базується на певних принципах, які дають змогу забезпечити виконання завдань системи економічної безпеки, зумовлених її цілями, а усе це має свій механізм.

Рис. Система економічної безпеки з позиції сукупності структурних елементів*.

*Джерело: сформовано автором.

Висновки. Отож, було обґрунтовано доцільність застосування системного підходу до трактування сутності економічної безпеки аграрного сектору. Економічну безпеку потрібно розглядати як систему, що має певні структурні елементи і зв'язки між ними. Аналіз поглядів науковців на тлумачення сутності наукової категорії «система економічної безпеки» дав змогу виділити шість концептуальних підходів.

На нашу думку, систему економічної безпеки необхідно розглядати з позиції сукупності структурних елементів. У цьому контексті важливими є дослідження сутності окремих структурних елементів системи економічної безпеки. Щодо переліку структурних елементів системи економічної безпеки існує також певна неоднозначність. Було досліджено сукупність поглядів учених щодо складу цих структурних елементів, за результатами чого виділено шістнадцять елементів. З'ясовано сутність цих елементів з точки зору окремих науковців, а також подано власне бачення досліджуваних категорій (об'єкт, суб'єкт, інструменти). За результатами дослідження сформовано модель системи економічної безпеки з позиції сукупності структурних елементів, до якої увійшли такі елементи: суб'єкт, об'єкт, інструменти, принципи, цілі, завдання і механізм економічної безпеки.

Бібліографічний список

1. Власюк О. С. Теорія і практика економічної безпеки в системі науки про економіку / Нац. ін-т пробл. міжнар. безпеки при Раді нац. безпеки і оборони України. Київ, 2008. 48 с.
2. Дишкант М. В. Система забезпечення економічної безпеки підприємства. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 7, ч. 2. С. 179–181.
3. Дуб Б. С. Система економічної безпеки підприємства: поняття та структура. *Управління проектами та розвиток виробництва*. 2016. № 4 (60). С. 5–18.
4. Живко З. Б. Економічна безпека підприємства: сутність, механізм, забезпечення та управління: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 260 с.
5. Іванюта Т. М., Заїчковський А. О. Економічна безпека підприємства. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 256 с.
6. Камлик М. І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект. Київ, 2005. 432 с.
7. Козаченко Г. В., Погорелов Ю. С. Про деякі проблеми у сучасній економічній безпекології. *Управління проектами та розвиток виробництва*. 2015. № 3 (55). С. 6–18.
8. Копитко М. І. Комплексне забезпечення економічної безпеки підприємств (на матеріалах підприємств транспортного машинобудування): дис... д-ра екон. наук. Київ, 2015. 478 с.
9. Локотецька О. В. Використання системного підходу при дослідженні економічної безпеки підприємства. *Вісник НТУ «ХПІ». Тем. вип. Технічний прогрес та ефективність виробництва*. 2011. № 8. С. 197–202.
10. Овчаренко Є. І. Система економічної безпеки підприємства: формування та цілепокладання: монографія. Лисичанськ: ПромЕнерго, 2015. 483 с.
11. Про основи національної безпеки України: закон України від 19 червня 2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/964-15> (дата звернення: 30.07.2019).
12. Степанова Ю. Л. Система економічної безпеки промислового підприємства: структура та характеристика елементів. *Економіка. Менеджмент. Підприємництво*. 2014. № 26 (I). С. 98–105.
13. Тимошенко О. В. Система економічної безпеки національної економіки та комплексний механізм її забезпечення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. URL: <http://vestnik-econom.mgu.od.ua/journal/2016/18-2016/13.pdf> (дата звернення: 30.07.2019).
14. Тищенко В. В. Система економічної безпеки підприємства: сутність, структура, функціонування. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2015. № 4 (221). С. 261–271.
15. Троць І. В. Забезпечення економічної безпеки на підприємстві з метою попередження банкрутства. *Вісник Житомирського державного технологічного університету. Економічні науки*. 2012. № 1 (59), ч. 2. С. 223–227.

Стаття надійшла 14.09.2019